

ФРАНКО-НОРМАНСЬКА КАВАЛЕРІЯ ХІ – ПОЧАТКУ ХІІ СТОЛІТТЯ І ВИНИКНЕННЯ РИЦАРСЬКОЇ ТАКТИКИ КІННОГО БОЮ НА МАТЕРІАЛІ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Гуцул Володимир Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: huculv@gmail.com

Scopus Author ID: 56333447800

<http://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

У статті розглядається комплекс візуальних джерел ХІ – початку ХІІ століття, пов'язаних з франко-норманською армованою кіннотою. А саме – мініатюри Родезької (*Roda Bible*) та Ріполлійської (*Ripoli Bible*) Біблій (обидві північно-каталонського походження, пов'язані із скрипторієм монастиря св. Петра у м. Ріпол), так званий килим з Байє (довжиною 72 метрів, виконаний в останній третині ХІ ст. який зображає передісторію та хід норманського завоювання Англії з особливим акцентом на битву під Гастінгсом (1066 р.), а також рельєфах фасаду кафедрального собору святого Петра у м. Ангулемі. В статті аналізуються зображені там предмети озброєння, спорядження, мілітарні практики їх застосування, а також прослідковується динаміка їх змін, зафіксована візуальними засобами. Ці джерела чітко і послідовно фіксують новачі в озброєнні вершника та кінному бою, що з'явилися протягом ХІ ст. – стремна з довгими пуглищами і сідло з високими луками. Перші дозволяли вершнику випростати ноги і впертися нижньою частиною спини у задню луку другого, що надавало комбатанту значно надійнішої опори; мигдалевидний щит, котрий почали носити в бою не в руці, але на шийному ремені, що звільняло ліву руку комбатанта для точнішого керування конем; кушування списа і таранний удар ним. Роль франко-норманів у розповсюдженні цих прийомів у найвіддаленіші куточки «християнського світу» була вирішальною. Інтеграція норманських еліт у франкський культурний простір автоматично відкоригувала їх бойові практики. Як це помітив Метью Стрікленд, протягом Х – ХІ ст. відбувся перехід від вікінзьких бойових традицій, базованих на використанні бойових кораблів до франкських, основою яких було використання бойових коней. Тоді як виведення і утримання бойових коней в належній формі надзвичайно копітка і коштовна справа, і для росту їх поголів'я недостатньо одного ентузіазму, навіть монаршого. Саме від початку ХІ ст. історики економічних та демографічних процесів фіксують потужний господарчий та виробничий підйом на середньовічному Заході. Від початку ХІ ст. норманські герцоги мали для впровадження ефективних, проте дорогих воєнно-технологічних новачі, на зразок важкої кавалерії, достатньо як економічної потужності так і мілітарної заангажованості.

Ключові слова. Франко-нормани, армована кіннота, рицарська зброя, таранний бій.

Постановка проблеми. Жан Флорі, посилаючись на очевидну належність до франко-нормандського культурного простору двох історичних джерел, де вперше згадується таранний бій (йому йшлося про *chanson de geste* «Пісня про Роланда», створена в другій половині ХІ – поч. ХІІ ст., і про так званий килим з Байє, 72 метрово вишивку, що документує битву під Гастінгсом (1066) датовану 1080-ми рр.) заявляв таке. Таранний бій кушуваним списом і базована на ньому ударна тактика армованої кавалерії були винайдені близько 1050 року в Нормандії [Flogi, 1988, р. 213], а в період 1050 – 1100 рр. вони були розповсюджені по Європейському континенті і прилягаючих до нього островах франко-норманами, причому, значну роль у цьому зіграли перші хрестові походи [Flogi, 1998, р. 93 *passim*], додавши в іншому місці, що «найімовірніше новий стиль бою зародився на пограниччі Нормандії, Анжу та Турені» [Flogi, 2016, р. 229]. Флорі вважав ці зміни «списового бою» революційними. Його твердження встигли стати класичними. Процеси трансформації захисного та зачіпного озброєння і тактичних концепцій його застосування «доби вікінгів» у «рицарські» точно та послідовно відображені у корпусі західноєвропейських візуальних джерел франко-норманського ареалу ХІ –

поч. ХІІ ст., а саме – в мініатюрах Родезької (*Roda Bible*) та Ріполлійської (*Ripoli Bible*) Біблій, килимі з Байє та рельєфах собору св. Петра в Ангулемі. Проте цей корпус візуальних джерел поки що не був підданий комплексному аналізу на предмет змісту та динаміки баталістичних сюжетів і способів використання зображеної там номенклатури озброєння армованої кінноти. Власне цьому присвячена дана стаття. (Оскільки публікація Девіда Ніколя, котра містить його власні графічні інтерпретації окремих деталей цих пам'яток [Nicolle, 1999, р. 414–415], має описовий, а не аналітичний характер [Nicolle, 1999, р. 128–130].

Джерельна база. *Мініатюри Родезької (Roda Bible) та Ріполлійської (Ripoli Bible) Біблій* (обидві північно-каталонського походження, пов'язані із скрипторієм монастиря св. Петра у м. Ріпол.) – документують чергові новачі в кінному бою та озброєнні, що відбулися протягом першої половини – середини ХІ ст. Манускрипт першої з них, *Biblia Sancti Petri Rodensis*, широко датований спеціалістами з Національної французької бібліотеки на 901 – 1100 рр., але скоріше за все, він був створена у другій третині – середині ХІ ст. Ріполійську Біблію Девід Ніколь датує останньою чвертю ХІ ст. – таке датування він

аргументує помітними мусульманськими впливами на зображення костюму, пов'язаними, на його думку, з черговою мусульманською інвазією на іберійських християн, що відбувалася в цей час [Nicolle, 1999, p. 129]. Проте навряд чи такі впливи можуть бути вмотивовані загостренням військових дій, адже діалог культур в Північній Іспанії в той час вівся перманентно. Більш обґрунтованим видається думка працівників Метрополітен-музею в Нью-Йорку, висловлена на сторінках каталогу «Мистецтво середньовічної Іспанії 500 – 1200», котрі датують пам'ятку другою третьою XI ст., посиляючись на іконографічну подібність мініатюр із рельєфами на західному порталі Ріполійського монастиря [The Art of Medieval Spain, p. 306–309]. Отже, пам'ятки ці створені в один період, якщо не одними і тими ж майстрами.

Килим з Байє вважається точкою відліку історії рицарства як бойової сили, а крім того, початком європейської «документальної баталістики». Зараз пам'ятка зберігається у музеї міста Байє, у північній Франції. В цьому джерелом вперше зафіксовано таранний удар списом, а крім того, килим надзвичайно пластично представляє взаємоузгоджений комплекс рицарського озброєння, котрий склавшись серед норманських воєнних еліт у середині XI ст., а протягом XII ст. поширився у найвіддаленіші куточки християнського світу. Щоправда, килим зображає таранні атаки норманських вершників на піші англосаксонські формації. Тоді як найдавніше зображення кінного таранного зіткнення, котре дійшло до нас, міститься на *рельєфах фасаду кафедрального собору святого Петра* у м. Ангулемі (південно-західна Франція), які датуються першою третьою XII ст. Серед науковців побутує думка, що зображені там два парних поєдинки ілюструють епізоди з «Пісні про Роланда». Власне це візуальне джерело позначає верхню хронологічну межу процесу генези тактичного прийому таранної кінної атаки.

Аналіз літератури. Фрагменти кожної з вищезгаданих візуальних пам'яток регулярно з'являється в воєнно-історичній та, рідше, в зброєзнавчій літературі, здебільшого як ілюстративний матеріал. Найбільше уваги приділено килиму Байє – пам'ятка перебуває в центрі уваги кількох поколінь дослідників [The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, passim]. Відносно свіжі приклади застосування її деталей для воєнно-історичних досліджень містяться у працях Джона Френса [France, 1999, passim], Метью Стрікланда [Strickland, 1996, passim] та Домініка Бартелемі [Бартелемі, 2012 passim]. В їх працях можна знайти і детальну бібліографію проблеми.

Натомість обом Бібліям пощастило значно менше. Вікторія Сірло використала деякі мініатюри з обидвох у своїй роботі про впровадження таранного бою каталонським рицарством, проте обрала фрагменти, що ілюструють дворучний хват спису [Cirlot, 1985, 40a]. Вона не помітила того, що мотиви біблійних мініатюр мають численні аналогії з візуальною програмою килима з Байє. А саме – зображення мигдалеподібних щитів, сидел з високими луками, стремен з довгими путлицями, шпор, та вершників що сидять на огирах Девід Ніколль чи не першим помітив

дещо з цього – зображення *вентайлів (ventails)* – додаткової кольчужної деталі, що прикривала розріз горловини та шию, а в XII ст. розвинулася у кольчужний каптур, який захищав шию, нижню частину обличчя та голову (*койф –coif*). Проте він дивним чином пояснив це слабою компетенцією авторів мініатюр [Nicolle, 1999, 128, 576].

Зазначимо, що усі чотири пам'ятки ніколи не розглядалися в комплексі. Власне цю ситуацію пробує виправити дана стаття, основна мета якої полягає у тому, аби прослідкувати динаміку змін у кінному бою протягом XI ст., відображену в цих візуальних джерелах, а також ступені причетності останніх до франко-норманської традиції.

Виклад основного матеріалу. Протягом IX-X ст. на Північному Заході Франкського королівства складалася нова сила, котра не лише адаптувала каролінгський воєнно-технологічний досвід, але і здобула завдяки йому неабиякий бойовий авторитет. Вікінги-нормани, що регулярно прибували до Франції на службу і для розбою, щонайпізніше від 876 р. перетворили територію навколо міста Руан на свій сталий плацдарм для виправ у глиб країни. Вони користувалися традиційною тактикою вікінгів, більше того, завдяки їй вони й посіли свою політико-економічну нішу в ареалі. В 911 р. один із ватажків цих підприємливих шукачів пригод, Роллон (або Рольф Пішоход, так звали його земляки, він був нібито таким великим і важким, що не знаходив для себе достатньо витривалого коня) після кількох відчутних поразок від короля Франції Карла Простуватого, приніс йому васальну присягу і отримав у ленне володіння землі, розташовані у долині Нижньої Сени. В наступному році Роллон прийняв хрещення. Таким чином почалася історія герцогства Нормандії [Crouch, 2002, p. 1–7, 298].

Після прийняття християнства прибульцям із Скандинавії вдалося вписатися у феодалні структури королівства франків та блискавично сприйняти культурні пріоритети латинських еліт, попри те, що скандинавська еміграція, в тому числі і «військова» до Нормандії тривала ще століття. Французькі нормани з Франції продовжували користуватися військовою допомогою колишніх земляків- нехристиян із Скандинавії і відправлялися з ними у сусідні краї по здобич. Так в 924 – 926 рр. ці збірні банди дісталися Бургундії, 966 – 970 рр. Іспанії, 1006 р. Утрехту, 1008 р. – Пуату. В 1013 р. герцог Річард II взяв на службу поганський загін певного Олафа з Норвегії. Ще в 1047 рр. норманський барон Рауль Тессон та його люди користувалися бойовим кличем «*Тор допоможе!*» [Zumthor 1968, s. 49–52].

З іншого боку, перед «натуралізованими» у Франкському королівстві норманами стояла гостра потреба захистити свої володіння від колишніх «братів по зброї» з Півночі Європи, не таких орудних, але не менш охочих до війни та грабунку. Під 943 роком Ріхер Реймський нотує:

«*Піратський король Сетріх, що з'явився на Сені з кораблями повними воїнів і його герцог Турмод, теж з кораблями та військом, прибули аби нехтуючи королівським пожалуванням, захопити усе, змусити до ідолопоклонства сина покійного герцога (Річарда,*

внука засновника Нормандського герцогства Рольфа Пішохода та позашлюбного сина герцога Вільгельма Довгого Меча) і прилучити його до поганських церемоній. Тоді король наказав зібрати військо з усієї округи... [Рихер Реймський, 1997, с. 83].

Як люди зброї, для яких війна була природним заняттям, норманські еліти опинилися у надзвичайно сприятливих умовах для бойового вдосконалення. Васально-ленна система політичної та економічної організації середньовічного суспільства, куди вони блискавично влилися, надавала військовому професіоналу більше простору для розвитку, оскільки краще забезпечувала його потреби, усувала від прямої виробничої та господарської діяльності, а отже, залишала йому достатньо часу на зміцнення та розвиток своїх мілітарних кондицій.

Інтеграція норманських еліт у франкський культурний простір автоматично відкоригувала їх бойові практики. Як це помітив Метью Стрікланд, протягом X–XI ст. відбувався перехід від вікінзьких бойових традицій, базованих на використанні бойових кораблів до франкських, основою яких було використання бойових коней [Strickland, 1996, p. 134]. Тоді як виведення і утримання бойових коней в належній формі надзвичайно копітка і коштовна справа, і для росту їх поголів'я недостатньо одного ентузіазму, навіть монаршого. Саме від початку XI ст. історики економічних та демографічних процесів фіксують потужний господарчий та виробничий підйом на середньовічному Заході. Корчування лісів під нові сільськогосподарські угіддя, впровадження до господарства нових технічних засобів, (так звана «аграрна революція»), урбанізація і пов'язана з нею інтенсифікація економічних процесів, стали причиною технологічних, виробничих та мілітарних проривів, що забезпечили в наступних двох століттях домінацію середньовічного Заходу у Європі та на Близькому Сході [Зайбдт, 2010, с. 8-9]. Збільшення поголів'я та якості коней – ресурсу так би мовити «стратегічного», основного сухопутного транспортного засобу доіндустріальних часів, виглядає на цьому фоні закономірним. Що, в свою чергу вплинуло на кількість та бойові кондиції кінноти.

Поль Зюмтор вважав, що в інтенсифікації господарства і виробництва, які в реформуванні політичних структур, «пробудження Нормандії сталося винятково рано» [Zumthor 1968, s. 138]. Фігурально висловлюючись, протягом двох-трьох генерацій, нащадки скандинавських бондів-хліборобів з середовища котрих, зазвичай, рекрутувалися вікінги, перетворювалися у феодалних панів. Від початку XI ст. норманські герцоги мали для впровадження ефективних, проте дорогих воєнно-технологічних новацій, на зразок важкої кавалерії, достатньо як економічної потужності так і мілітарної заангажованості.

Візуальний матеріал обох каталонських Біблій, пов'язаний із мілітарними технологіями, має далеко не локальне значення, оскільки Північна Іспанія була в цей час осередком Реконкісти, куди, для того аби битися із сарацинами, стікалися добровольці з усієї Європи. Нормани із півночі Франції складали у цьому русі чільну складову. Першим із відомих нам норманів, котрі воювали в Іспанії, був Рожер де Госні (біля 990 – 1040) [Aristizábal, 2008, p. 5–16]. Це була

надзвичайно колоритна особистість. Хроніст Адемар Шабанський пише про його іспанські пригоди, що відбувалися десь між 1025 і 1035 рр. так:

«Нормани разом із своїм вождем Рожером відбули убивати невірних в Іспанію, де стерли з лиця землі велику кількість сарацинів і захопили їх міста та фортеці, що залишилися по них. Одразу по прибуттю Рожер, полонивши сарацинів, щодня перерубував одного з них надвоє, і на очах інших бранців варив одну половину як звичайну свинину і годував їх нею, а іншу половину забирав собі і робив вигляд, що з'їсть її із своїми людьми вдома. Вчинивши такі речі з ними, він дозволив цим своїм першим бранцям втекти з полону ніби через недогляд, оскільки хотів аби його потворна поведінка була відома серед сарацинів. Ці новини так налякали їх, що сарацини, котрі жили поблизу в Іспанії під королем Мусетусом, уклали мирову з Ермесендою, графинею Барселони і пообіцяли щороку платити данину, бо Ермесенда була вдова і віддала свою дочку за Рожера» [Adémar of Chabannes, 2000, p. 269–270].

Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens повідомляє нам, що Рожер із своїми людьми стаціонував у містах Таррагона і Жерона, тобто саме в тому регіоні де були виготовлені обидві вищезгадані пам'ятки. [Aristizábal, 2007, p. 73]. Таким чином, в тамтешніх монастирських скрипторіях добре знали як докладно виглядали і чим воювали прибульці з Півночі, тому аналогії між Родезькими мініатюрами і гобеленом з Байє, про які мова піде нижче, виглядають невинновипадковими.

В іконографічній програмі мініатюр Родезької Біблії прочитуються сюжети характерні для франко-норманського культурного кола. Так, наприклад, фоліо 129 v містить зображення поединку двох армованих вершників на замковому дворі. Цей сюжет мав би символізувати захоплення міста Гезер єгипетським фараоном. Вершники озброєні лише крилатими списами, мають на собі сегментовані конічні шоломи із *насаліями* (*nasal* – вертикальна вузька полоса металу (приблизно 1,5 – 3 см), що виходила із передньої частини тулії і прикривала ніс та лице комбатанта [Nicolle, 1999, p. 568], була особливо помічна проти навкісного січного удару в обличчя); кольчуги з вкороченими рукавами і *вентайлами* (*ventail*). Остання деталь широко розтиражована на килимі з Байє. Їх опуклі щити підвішені на шийному реміні, котрий чітко помітний у лівого вершника, таким чином звільнялася рука вершника для ефективнішого маніпулювання поводом. Родезька Біблія подає чи не найстарше зображення такої підвіски щита. Несиметрична конструкція щита – нижня частина звужується в напрямку ноги вершника, вказує на те, що автору мініатюри йшлося не про круглий, а про «мигдалеподібний» щит. Вершники сидять у масивних сідлах з розвинутими луками та стременами із довгими пуглищами, конструкція дозволяла їм повністю випростати ноги і опертися тазом у задню луку сідла. Така посадка на коні давала кілька різних точок опори, а тому значно збільшувала потужність удару холодною зброєю. Деталі зображення ясно вказують, що правий вершник сидить на жеребці, положення кінських ніг говорять про те, що бойові коні рухаються на швидких аллюрах. Поєдинок зафіксовано на самому початку, коли комбатанти лише з'їжджаються, мініатюри Ріполійської Біблії містять продовження цього сюжету, про що нижче.

Fig. 1. *Biblia Sancti Petri Rodensis*, folio 129 v, Bibliothèque nationale de France, Latin 6 (2), second third – middle of 11th century.

Це чи не перше зображення рицарського поєдинку у західній середньовічній іконографії. Власне постає питання чи не маємо ми справу з зародженням традиції гонорового інтерперсонального насильства, про яку певний франк-хрестоносець розповідав у присутності візантійської принцеси Анни Комніної її батьку, імператору Олексію.

«Я франк шляхетної крові – відповів він – і все що я хочу сказати, так це те, що в країні, звідки я прибув, є роздоріжжя біля старого святилища, куди приходять кожен, хто бажає битися на поєдинку і в повному спорядженні моляться Пану Богу про допомогу поки чекає противника, який захоче битися з ним. На цьому перехресті я довго чекав на свого противника, але не знайшлося жодного, хто б наважився битися зі мною» [Anna Comnena, 2000, p. 187].

Фолію 145r зображає битву під Бейт-Закария що відбулася 162 р. до н. е. між іудейським військом під проводом Іуди Маккавея (воно зображено в правій частині композиції) та греками-селевкитами, котрими командував Лісій, придворний Антіоха IV. В біблійному тексті сказано, що греки наступали фалангою разом з бойовими слонами, проте автор зобразив подію як зіткнення вершників, що вказує на важливість кінноти у мистецьких конвенціях XI ст. Проте на цій мініатюрі майже не помітно жеребців, а шпори є далеко не у всіх вершників. Вершники спорядженні неоднорідно – на більшості не видно металеві броні, проте у них є стремена і сидять у сідлі повністю випроставши ноги. Двоє з іудейських вершників носять так звані гобери – кольчужні сорочки до половини бедра – один з койфом, на котрий одягнуто шолом, інший – з вентайлом. У греків лише один вершник має на собі металевий обладунок, причому не кольчугу, але ламелляр, так само з

вентайлом. Можливо автору йшлося про каролінгзьку *brunia* (броню), він підкреслив відмінність, зобразивши різні фактури обладунків, проте позначив вентайл у грека як кольчужний. Кольчужне плетиво передає дрібна штриховка з ліній, що перетинаються перпендикулярно. Усі мають шоломи. Щити вершників мають мигдалеподібну форму, ймовірно, тут маємо справу з першим зображенням цього предмету. Дотепер немає усталеної думки про походження такого типу щита. Довгий час він вважався «норманським», оскільки така зброя у статистичних кількостях зображена на гобелені з Байє, але це визначення не є коректним [Hoffmeyer, 1966, p. 85]. Дослідники візантійського озброєння вказують на згадку у компілятивному візантійському трактаті другої половини X ст. *Sylloge Tacticorum* про призначений для важкої піхоти (гоплітів) трикутний щит висотою в людський ріст як на першу згадку про таку зброю. Проте Лукаш Гротовський вважає, що повідомлення потребує обережного трактування, оскільки в тексті згадується ще і чотирихвостий щит, якому у візантійському матеріалі не вдалося знайти аналогій [Grotowski, 2011, s. 283]. Враховуючи численні іспанські та італо-візантійські іконографічні аналогії наведені Адою Брюнн-Гоффмейер, можливо такий тип щита мав південно-європейське походження [Hoffmeyer, 1966, p. 85-87]. Його форма краще підходить вершнику аніж піхотинцю – в сідлі верхнім півкруглим краєм зручно прикривати обличчя, а нижнім звуженим кінцем – ліву ногу. Характерно, що греки на мініатюрі f145r тримають ці щити в руках, оперуючи ними як динамічним захистом, натомість у іудеїв вони висять на шиї щільно прилягаючи до лівого боку вершника, вивільняючи його руку для точнішого керування конем поводом – таким чином маємо справу із зображенням ще однієї новації XI ст.

Fig. 2. *Biblia Sancti Petri Rodensis*, folio 145r, Bibliothèque nationale de France, Latin 6 (3) 03, second third – middle of 11th century.

Свої крилаті списи вершники використовують в каролінгській манері попередніх століть, використовуючи для удару виключно м'язи рук.

Мечі вершників мають широкі клинки, вузькі хрестовини та монолітні, а не сегментовані, дископодібні навшпіль, що відображає новий етап історії цього виду зброї. На f145r зображено три мечі конструктивно подібних до меча № 4J з паризького Музею армії [Reigse, 2002, р. 142-143]. Комбатант у центральній частині композиції захищається «сильною половиною» клинка від удару спису.

Коні на мініатюрі невисокі, проте м'язисті з широкими грудьми і масивними шиями. Судячи із

положення ніг у тварин, на відміну від вищезгаданого поєдинку, бій відбувався на невисоких швидкостях, що власне і дозволяло завдавати ударів списом обіруч. У декого з вершників помітні сідла з високими луками, шпори та випростані у стременах ноги. Елезар – син Саварана, котрий поре списом череву грецькому слону в нижньому лівому куті композиції, є єдиним зображеним там вершником, що сидить на жеребці. Двоє з вершників тримають списи у зігнутих в лікті руках, способом близьким до кушування і схожим на зображення того хвату, що міститься в Золотій Псалтирі Сант-Галенського монастиря (кін. IX ст.).

Fig. 3. *Golden Psalter (Psalterium aureum)*, folio 140 r, St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 22, c. 840 — 912.

Що дає підстави знов поміркувати про датування таранного бою. Метью Стрікланд зауважив: «мені здається, що кушований спис не був інновацією, з перебоями адаптованою лише в другій половині XI

ст. Якщо ми визнаємо [коректними] – а ми мусимо це зробити – зображення рицарів на килимі з Байє, що застосовують кушовані списи поряд із своїми товаришами, які списами колють, утримуючи поверх

плеча, або кидають їх, ми повинні дати таку саму віру Золотій Псалтирі (створеної біля 880 року), котра демонструє докладно таку саму комбінацію [Strickland, 1996, p. 145].

Коректність аналогії викликає зауваження. Персонаж каролінгської пам'ятки справді тримає древко «крилатого» списа в горизонтальному положенні і правим ліктем притискає його до боку, проте, на відміну від норманських рицарів при Гастінґсі, з киліму з Байє, він зображений в поході, а не в бою. Натомість каролінгська кіннота, котра штурмує місто на іншій мініатюрі Псалтирі, користується усіма переліченими Стріклендом прийомми списового бою крім кушуння.

У випадку Родеської Біблії так само не варто говорити про зображення таранного бою. Вершник (у верхній частині композиції), що тримає спис у кушованій манері, позбавлений стремен, острогів і захисного обладунку. Другий теж зображений без броні. Якщо припустити, що невідомий майстер трактує своїх персонажів як комбатантів навчених таранному бою, з якоїсь причини випустив ці деталі, то навіть у такому випадку напівзігнутих ногам першого вершника немає пояснень, адже авторам мініатюр була відома «глибока посадка» вершника, зображена на Фоліо 129v. Крім одного – при виконанні малюнка не ставилася мета зобразити таранний бій. Нагадаємо – посадка в сідлі без стремени або із стременими з вкороченими путлицями не передбачає таранного бою, адже зігнуті ноги вершника не надають можливості надійно впертися у задню луку сідла перед атакою. Шоломи характерної «каролінгської» форми і крилаті списи, у котрі споряджено більшість комбатантів на мініатюрах уособлюють консервативні тенденції в озброєнні «тисячного року».

Фоліо 342г Ріполійської Біблії представляє подальший розвиток зняряд та технік кінного бою, котрі були впроваджені в каролінгські часи. Зображальна програма чотирьох фронтальних зіткнення армованої кінноти, які ілюструють основні битви що згадуються у першій книзі Маккавеїв, має більше як стилізації і мистецьких умовностей, так і пластичності та динаміки. Озброєнням та тактикою її персонажі нічим принципово не відрізняються від родеських мініатюр. Проте тут більше кольчуг з вентайлами, шпор на ногах у вершників і жеребців під ними. Мініатюри краще передають динаміку рукопашної: комбатанти тримають списи у два способи – вістрям догори і вістрям до низу і завдають ними удари опускаючи руку від голови донизу або викидаючи напівзігнуту в лікті руку із списом від боку вперед, прикриваючись від противника щитами. Помітне бажання автора зобразити особливості кінного шикуння противників.

Фоліо 342г містить логічне продовження сюжету Ріполійської Біблії про поєдинок вершників, там гарно читається динаміка такого бою. Комбатанти намагаються завдати ударів противнику у слабкі

місця його армування – поверх щита у шию та лице, нижче щита – у стегна, щит комбатантам служить якраз для того аби прикривати ці вразливі місця, реагуючи на наміри противника. Обидва вершника сидять на жеребцях і з'їжджаються обернутими до противника лівим, прикритим щитом боком. Автор мініатюри завдав собі труду зобразити бороди на їх обличчях, що певно натякає на вік та авторитет. Комбатанти тримають списи у два способи – прямим хватом в опущеній руці, завдаючи удару викидаючи руку вперед, або зворотнім хватом завдаючи ударів у вертикальній площині зверху вниз, або в горизонтальній над плечем.

Вартує уваги ще одна особливість іконографічної програми біблійних мініатюр – автори уникають зображення пробитих кольчуг чи розрубаних шоломів – що може свідчити про те що XI ст. якість захисної зброї була настільки високою, що не дозволяла зачіпні зброї ближнього бою пробити броню виключно за посередництвом сили людських м'язів. Тому пошуки нових прийомів та бойових технік виглядають логічними.

Армована кавалерія стала потужним засобом багатовекторної норманської експансії. Як пише Амматус з Монте-Касіно у своїй «Історії Норманів», виникнення інтересу французьких норманів до воячки у Середземномор'ї пов'язаний із сарацинською облогою Салерно в 999 р. На той час там перебувало сорок норманів, котрі поверталися з прощі до Єрусалиму. Спостерігши тамтешніх християн у грізній небезпеці нормани попросили у тамтешнього володаря Гвіммара зброї та коней (*arme et chevauz*), нижче Амматус ще раз підкреслює, що вони додатково наполягали на конях (*et demandoient chevauz*). Отримавши бажане, нормани вчинили вилазку з міста і атакували сарацинів (безперечно, у кінному строю) так успішно, що звільнили місто від облоги. «Хорообрі нормани», повернувшись додому розповідали про багатство тих земель і цим розпалили у своїх земляках охоту до далеких виправ і воєнних пригод [L'Ystoire de li Normant, p. 15-16].

У битві під Каннами 1018 р. вони билися на боці лонгобардів Мелюса Арійського проти візантійського війська катапана Василя Бойанеса. Незважаючи на поразку союзників-лонгобардів, значні власні втрати і загибель на полі бою свого начальника Жільбера Буатера, вони перегрупували поріділі по битві сили, обрали новим очільником рідного брата Жільбера – Райнульфа і закріпилися в околишніх горах, куди до них продовжували прибувати земляки. Як пише про це Девід Дуглас, багато хто пішов потім на службу до греків, разом з котрими вони безуспішно намагалися відбити у мусульман Мессіну. Усі три хроністи норманської звитяги – Вільгельм з Апулії, Годфрід Малатерра і Аматус, сходяться в тому, що родина Готевілів, котрі стали на чолі норманського завоювання Південної Італії, та їх воїни, були «винятковими вершниками». Їх успіхи були теж винятковими навіть на ті героїчні часи.

Fig. 4a. *Ripoll Bible*, folio 342 r, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 5729, middle of 11th century.

Fig. 4b. *Ripoll Bible*, folio 342 r, fragment, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 5729, middle of 11th century.

В Середземномор'ї франки та нормани цінувалися перш за все через вправність у кінному бою. Вільгельм з Апулії, котрий працював у 1090 рр., називає норманів, що прибули у Італію, знаменитими вершниками (*insignis equestri*) [Guillelmus Apuliensis, *passim*]. Сентиментом до бойових коней та кавалерійського бою відзначався молодий Вільгельм Завойовник. Як повідомляє Вільгельм з Пуат'є, герцог, непереможний вершник, під час облоги Муліерна 1049 р. один не побоявся атакувати верхи п'ятнадцять противників, причому найзухвалішому з них ударом списа роздробив стегно і вибив з сідла. Навряд чи є підстава вважати Вільгельма ексклюзивним винахідником таранного бою – тим більше що його біограф працював біля 1075 р., коли цей прийом був уже добре відомим і, скоріше за все, зафіксованим на gobелені з Байє, котрий до того демонструє нам способи транспортування бойових коней кораблями [Бартелеми, 2012, с. 191–193]. Проте немає підстав сумніватися у тому, що серед усіх дарів, герцог найбільше цинив коней, котрих поважні мужі, які прагнули його приязні, слали йому з Оверні, Гасконі і навіть з Іспанії. Таким чином, з повідомлення хроніста напрашується чіткий висновок про те, що Вільгельм не лише сам експериментував із техніками верхового бою, але послідовно дбав про поставки коней для своїх людей. [Zumthor, 1968, s. 115].

На думку Жана Флорі, масована атака важкої норманської кавалерії принесла перемогу в одному з найповажніших зіткнень у християнському світі першої половини XI ст.: битві при Чівітате 1053 р. між військами папи Льва IX. та коаліцією зібраною проти нього південно-італійськими норманами [Флорі, 2013, с. 17]. Справді, Вільгельм Апулійський, якому належить

найдокладніша реляція про битву, кілька разів наголошує на тому, що нормани билися в кінному строю. Власне перша навальна атака вершників графа Річарда Аверського на італійські загони, котрі не встигли вишикуватися до бою, дезорганізувала папське військо.

Натомість швабські найманці Лева IX трималися твердо. Вільгельм докладно описує озброєння швабів і опосередковано протиставляє їх бойові техніки норманським вершникам.

«Це був гордий народ великої хоробрості, але недосвідчений у верховій їзді, тому бився він більше мечем як списом. Оскільки вони не були здатні панувати над своїми конями то не були спроможні завдати поважної шкоди списом, проте були досконалі і володінні мечем. Їх мечі були дуже довгими і гострими і вони часто спромагалися розрубати людину зверху до низу на дві частини. Вони вирішили зійти з коней і вишикуватися в пішому строю і дали собі слово краще загинути аніж показати ворогу спину. І такою була їх хоробрість, що навіть в цьому порядку вони були куди страшніші за вершників» [William of Apulia, p. 20].

Проти них Ульфред, брат Роберта Гвіскара, застосовував тактику змішаного строю, котра пізніше виправдала себе під Гастінгсом, проте спершу норманам довелося сутужно.

«Шваби змушені були розтягнути свій битевний шик проти войовничого Ульфреда. Спочатку той на відстані атакував стрілами, але вороги відповідали йому так само стрілами і врешті противники кинулись один на одного з мечами в руках і цими мечами бувало завдавали навзаєм небачені удари: можна було побачити людські тіла розсічені надвоє і вершників та

коней, що лежали мертвими поряд» [William of Arulia, p. 20].

Основний бойовий порядок піших формацій у IX-XI ст. – це так звана «стіна зі щитів», коли добре екіповані піші бійці з списами, мечами та сокирами, і, зазвичай, в кольчужних обладунках, утворюють лінійну формацію, прикриті щитами. Такий бойовий лад зображено на gobелені з Байє, про нього згадують англосаксонська «Битва при Мелдоні» та «Сага про Ньяля» [Сага о Ньяле, 1973, с. 438–439]. Атакувати «стіну зі щитів», за умови, що воїни, котрі її утворюють, достатньо підготовлені та відповідно споряджені, противнику непросто, а помірно просуваючи цю бойову формацію вперед, можливо досягти успіху в наступі. Застосування піхотної тактики аж ніяк не свідчить про «відсталість» війська, навпаки, шваби Лева IX, які розтягували фронт, аби уникнути оточення, воїни «фірду» короля Гарольда, або вікінги Егіля, мислили тактично грамотно і користалися особливостями рельєфу собі на користь. Торольв, брат Егіля, говорить воїнам: «...будемо триматися щільно до лісу, тоді він буде прикривати нас з тилу, і вони [скотти] не зможуть дістатися до нас з усіх боків» [Сага об Егіле, 1999, с. 163].

Головний герой поеми Вільгельма, Роберт Гвіскард особисто повів своїх вершників в атаку, коли побачив що Ульфред конче потребує допомоги. Ратні подвиги Роберта описані поетом з певними літературними гіперболами, проте вони в цілому кореспондують із мілітарними реаліями доби та візуальним матеріалом, зокрема – з мініатюрами Родеської Біблії.

«Роберт, помітивши що на його брата запекло нападають вороги, котрі вирішили не відступити ані на крок, із завзятістю та відвагою в'їхав в саму середину ворожих лав разом із загонами графа Герарда та калабріїцями, котрі довірили йому зверхність над собою. Він пробивав ворогів списом, обезглавлював їх мечем, роздаючи навколо кріпкі удари важкою рукою. Він бився обома руками, то списом то мечем, і вражав тим та іншим залежно від обраної цілі. Тричі він був вибитий з сідла і тричі вертався до бою щоразу більш затямим... І так він ніс перед собою смерть швабам. Він відрубав ноги та руки, відділяв голови від тіл, пробивав груди і плечі. І зрубуючи голови високим, він рівняв їх зростом з низькими, доводячи що велика звитяга не конче мусить належати великому тілу...» [William of Arulia, p. 21–22].

Попри свою гіперболічність, цей опис, повністю кореспондує з мініатюрами Родеської Біблії – особливо з драматичним фрагментом фоліо 144r, де зображено як голова одного з вершників злітає з пліч від спиртного удару меча. Судячи з повідомлення Вільгельма, результат битви вирішила навальна атака норманських вершників, що спричинила втечу італійців. Повернення Річарда із своїми людьми після їх переслідування призвело до повного оточення найбільш боездатних швабів, які загинули майже всі, незважаючи на героїчний спротив. Порівнюючи норманів та швабів Вільгельм натякає на те, що потужний удар списом може бути завданий лише вправним вершником, таким чином є підстави вважати, що йому вже була відома специфіка таранного бою. Він працював у другій половині 1090-их рр., тому немає гарантії того, що він

не усучаснив мілітарні деталі. Проте співставлення тексту та зображень ясно вказує на те, що експерименти з техніками кінного бою в норманському середовищі велися інтенсивно.

Високий попит на норманських найманців у Візантії та Середземномор'ї, котрий спостерігався в XI ст., доводить що такі експерименти з озброєнням і тактикою виявилися успішними, залізобокі франки користувалися там неабияким авторитетом. Два старших сина Танкреда Готвільського біля 1038 року служили Імперії на Сицилії, тоді як молодший біля 1060 р. перебував у союзі з еміром Сіракуз. Очевидно, що військова підтримка норманів цінувалася високо. Карколомна кар'єра Русселя з Байолю ватажка загону франко-норманських вершників, що спочатку служили імператору Роману Діогену, проте залишили його у битві під Манцикертом (1073). Воюючи далі на свій страх і ризик проти Візантії і турків-сельджуків, йому майже вдалося за прикладом своїх земляків, добути собі власні володіння в Анатолії і лише союз останніх з майбутнім імператором Алексієм Комніном, змусив його до капітуляції. Проте навіть Алексій не наважився скористатися поширеною візантійською практикою політичної боротьби і осліпити Русселя, натомість був змушений знову прийняти його на службу і лише повторна зрада нормана привела до його страти в 1077 р.

Описуючи мілітарні здібності візантійського можновладця у кінному бою, Анна Комніна прямо порівнює його з норманом. *«Насправді, Никифор умів володіти списом і прикриватися щитом. Побачивши Никифора на коні, можна було прийняти його за народженого у Нормандії, а не ромея. Верхи на коні цей юнак був справжнім дивом, природа щедро обдарувала його»* [Anna Comnena, 2000, p. 172].

На думку Девіда Дугласа, більшість перемог норманів між 1050 і 1100 роками були перемогами кінноти над піхотою [Дуглас, 2004, с. 118]. Спостереження загалом, вірне, але приймаючи його, мусимо врахувати зауваження Гая Хелселла, які він висловив з приводу дискусії навколо питання чи билися англосакси в кінному строю до 1066 р., або ж ця армована кіннота з'явилася в Англії разом з норманами.

«Позиції сторін в цих дебатах, подібно до дискусії, котра точиться стосовно чисельності військ, здебільшого базуються на серії припущень. Першим з них є анахронічний імпорт уявлень про кінноту та піхоту, запозичених безпосередньо з ранньомодерної і модерної воєнної справи. Що найраніше від XVII ст. постійні армії формально поділялися на регіменти кінноти та піхоти і чітко розрізнялися у плані тактики, зброї, бойового шикування та муштри. Через що піхота не могла битися верхи, а кіннота одразу зрозуміла - бій пішки шкодить її честі. Третій різновид кавалерії, котра пересувалася верхи, проте спішувалася для бою тоді був впроваджений у формі драгунів. ... Тоді як комбатантів доби раннього середньовіччя такий жорсткий поділ на роди військ не стосувалася... Були загони, котрі мали коней і такі, що не мали, і були такі бойові задачі, котрі краще були виконувати спішившись, а не верхи. Так само, деякі ситуації вимагали битися верхи, в інших начальник міг дійти висновку що краще зійти з коней. Від комбатанта

очікувано здатності виконувати якщо не всі такі завдання то їх більшість і битися за будь яких умов» [Hulsall, 2000, p. 180–181].

Не лише конями та їздою верхи, але і спорядженням, вражали нормани своїх противників та наймачів. Анна Комніна не приховує захвату, описуючи залізобоких «кельтів» з війська Боемунда Антіохійського, хоча її важко запідозрити у сентиментах до найнебезпечніших ворогів свого батька.

«Франкські обладунки являють собою кольчужну сорочку, плетену із кілець, цю міцну залізну тканину не пробивають стріли, залишаючи шкіру власника цілою. На додачу франки прикриваються щитом, але не круглим. Їх щит довгий, дуже широкий зверху, звужений унизу, так що має шпичак, децю вигнутий зсередини, а його зовнішня поверхня є гладкою та блискучою і має сяючий умбон литої латуні... Франк на коні є непереможним і може пробити діру у стінах Вавилону, проте позбувшись коня перетворюється на безпорадну жертву» [Anna Comnena, 2000, p. 242].

Перше велике зіткнення, в якому брав участь герцог Нормандії Вільгельм Завойовник, тоді ще Вільгельм Бастард – битва під Валь-е-Дюн (1047) [Wace, 136–137] так само відбувалася в кінному строю. Повідомлення сучасників події більш ніж лаконічні. Придворний біограф герцога Вільгельм з Пуатьє описує битву риторичними латинськими фігурами мови. Вільгельм з Жюм'єжу (біля 1000 – біля 1070) повідомляє важливу річ – битва відбулася у формі численних зіткнень окремих загонів кінноти [Douglas, 1964, p. 50]. Ані піхоти ані стрільців обидва сучасники події не помітили. Відкритим залишається питання чи снобізм середньовічних хроністів не дозволив витратити письмена на простолод, малозначний у битевній ордалії – Суді Божому, що визначав правого володаря Нормандії, чи битва справді відбулася за канонами феодалного конфлікту, що передбачав участь лише шляхетних вершників?

Колоритна батальна нарація про битву при Валь-е-Дюн, котру вмістив у свій віршований «Роман про Ру або історію норманського народу» створену в 1160-х рр. нормандським поетом Васом, змушує дати рацію

другому припущенню. Майстер Вас мешкав поблизу, у м. Кан і виказав у тексті обізнаність з топографією битви. Його розгорнена розповідь базувалася на місцевій усній традиції та героїчних «піснях про діяння» [Douglas, 1964, p. 51]. На відміну від урочистої латини хроністів Вільгельма, вона справляє враження хоча і сумбурної, проте детальної реконструкції «героїчного діяння із вищим сенсом».

Якщо брати повідомлення Васа на віру, то можна вважати, що при Валь-е-Дюн була застосована тактика зустрічних фронтальних зіткнень невеликих загонів армованих вершників із «нахиленими списами та щитами при боці», характерна саме для «статусних» лицарських зіткнень, як бойових так і турнірних. Тут справу вирішувала точність удару і надійність обладунку.

Виграний Вільгельмом «рейтинговий» поєдинок неабияк впливав на моральний дух сторін. Молодий герцог довів своєї лицарської кондиції, убивши у кінному поєдинку на списах Хардрода (Hardé) з Байє. На повному ходу Вільгельм вразив важку для кушованого спису ціль: він вцілив противнику в шию нижче щоки, удар заподіяв миттєву смерть.

Кульмінаційний момент битви настав коли французький король був вибитий із сідла в результаті навалної атаки лицарів із Контене. Короля спас надійний гобер і відданість його оточення. Вас двічі вертається до цієї події. Спочатку він пише, що короля здолав невідомий норман, в іншому – висловлює припущення, що цим норманом був Хаймо Зубатий, сеньор Контене.

Не варто повністю відкидати ймовірність того, що майстер Вас дещо осучаснив бойові техніки середини XI ст. аби прикрасити розповідь і біографію персонажів, проте безперечним є те, що в битві при Валь-е-Дюн поряд із молодим герцогом Вільгельмом приймало участь чимало вершників, котрі пізніше билися разом з ним при Гастінгсі (1066), першому зіткненні де застосування таранного бою посвідченого автентичним джерелом. Цим джерелом є килим з Байє, створений скоріше за все, на замовлення учасника битви Вільгельмового брата Одона, єпископа, про який мова піде нижче.

Fig. 5a. The Bayeux Tapestry, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

Fig. 05b. *The Bayeux Tapestry*, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

Fig. 5c. *The Bayeux Tapestry*, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

За два тижні до Гастінгсу, Гарольд Годвінсон, тодішній король Англії, на півночі Англії у битві при Стамфорд-Бріджі повністю знищив інвазійну армію іншого претендента на англійський престол, свого брата Тості, котрому допомагав норвезький король Гарольд Гардрада. У цій битві не unikнули смерті ані Тості ані Гарольд Гардрада. Вартує згадати дещо пізніше повідомлення Сноррі Стурлусона про події, що передували битві під Стамфорд-Бріджем (1066), де Сноррі згадує двадцять англосаксонських рицарів, які прибули на переговори з норвежцями *«усі кольчужній броні, як і їх коні»*. Далі Сноррі знову детально описує воїнів Гарольда Годвінсона та його самого, як вершників закованих у залізо з ніг до голови [Snorri Sturluson, 1964, p. 653–654]. І хоча далі Сноррі опис битви під Стамфорд Бріджем в деталях нагадує повідомлення норманських хронік і килиму з Байє про перемогу Вільгельма під Гастінгсом, аж до загибелі Гарольда Хардради від стріли у горло включно, не можна заперечити той факт, що хускарли англійського короля, зображені на килимі з Байє в однаковому озброєнні з вершниками Вільгельма. Тому, насувається припущення, що піша оборона була обрана англійським королем під Гастінгсом не тому, що його бійцям був невідомий кінний бій, але через те, що його темп маршу на південь не дозволив компенсувати втрати в конях під час битви під Стамфорд-Бріджем. Скоріше за все, під Гастінгсом зійшлися два війська, де елітарні частини були подібними одна до одної. Якщо Лінн Вайт і мав рацію, стверджуючи, що битва під Гастінгсом була боротьбою тактичної концепції VII ст. з концепцією XII ст. [White, 1961, p. 22], то це сталося не через

технологічну відсталість англосаксонського війська, але через специфічні тактичні умови та свідоме рішення англосаксонського короля.

Битва при Гастінгсі являла собою серію комбінованих атак важкої норманської та легкої бретонської кінноти, за підтримки піших лучників на лінію англосаксонських піших бійців, що вишикувалися у «стіну щитів» на гребні пагорбу. Англосакси оборонялися вправно, в певний момент франко-нормани були близькі до панічної втечі, проте холоднокровність Вільгельма і передчасна і невдала контратака частини англосаксонської армії (котра була оточена і знищена в полі), врешті принесла норманам перемогу. Гарольд Годвінсон був убитий на місці, а разом з ним і велика кількість англосаксонської знаті.

Битва при Гастінгсі, результатом якої стало норманське завоювання Англії, через запеклість і затаєність учасників повністю випадає із умовностей феодальної війни, проте є типовою для попередньої епохи «темних віків», як то спостеріг Метью Стрікланд.

«Англо-сакси призвичасні здебільшого до оборонних війн у захисті батьківщини від іноземних загарбників, (аж до початку XI ст. ними були здебільшого язичники-вікінги) битву у полі зазвичай обертали для переможеної сторони у тотальну різанину. Знищення Гарольда Гардради та його норвежців було для Вільгельма і його людей похмурим але вчасним нагадуванням про те, що чекає їх у випадку поразки від короля Гарольда. Тому, не варто звинувачувати хроніста Вільгельма з Пуат'є у пустій риторичі, коли він згадує як герцог зупинив свої

війська, котрі втікали із поля бою при Гастінгсі, нагадуванням про те, що вони або переможуть або усі згинуть. З іншого боку, звичай брати полонених і залишати живими противників рицарського походження для викупу, який здається мав франкське походження, хоча і фіксується у Нормандському герцогстві біля 1066 р., проте без універсального застосування. При Гастінгсі і ставлення норманнів до противника і розпачлива тактична ситуація в якій вони опинилися, вчиняли такі наміри непрактичними, а тому небажаними. В «стратегічному» плані нормани маючи за плечима море, де оперував англосаксонський флот, потребували швидкої і вирішальної перемоги, звідси походить ризиковане рішення Вільгельма вдатися до гри ва-банк і превентивного удару. Більше того, навіть якщо страх перед наслідками поразки переважив плани на багату здобич, Вільгельм міг покріпити мораль свого війська наголосивши, що воно веде війну під штандартом наданим папою римським проти узурпатора-клятвopорушника. Коли жб врешті нормани здобули важко заслужену перемогу, в них не було жодної причини шкoдувати противників, землі та майно котрих вони планували захопити» [Strickland, 1996, p. 3–4].

Жан Флорі спостеріг, що повідомлення Вільгельма з Пуатьє про те, як герцог особисто брав участь в кінних атаках на англосаксонські позиції і зламав під час одної з них спис, проте був «з уламком страшніший за тих із довгими списками» (*terribilior cum parte hastae quam grandia spicula vibrantes*), наштовхує на припущення про існування таранного бою на момент битви і таким чином текст Вільгельма підтверджує візуальну нарацію килима із Байє [Florі, 2016, s. 21, 399–400]. Подібно до Вільгельма з Апулії, котрий докладно зупиняється на подвигах Роберта Гвіскара у битві при Чівітате, Вільгельм з Пуатьє неодноразово повертається до особистих діянь свого герцога. «Три коня було вбито під ним. Тричі він опинявся на землі і безстрашно мстився за смерть свого бойового коня. І там він виказував швидкість і силу розуму та тіла. Лють його меча пробивала щити, шоломи та кольчуги, кількох він збив з ніг ударами свого щита» [Gesta Willelmi, 1845, p. 136–137].

«Рицарськість» герцога підкреслена Вільгельмом з Пуатьє згадкою про те, як той через свого посланця викликав перед битвою короля Гарольда на поєдинок, «кладучи свою голову проти його голови», аби зберегти життя бійців, «котрі не мали ніякого стосунку до їх суперечки» [Gesta Willelmi, 1845, p. 130–131]. Проте останній, після певних вагань, відмовився. Меттью Стрікланд вважає, що герцогу йшлося про те, аби виграти час і він був певним у відмові [Strickland, 1996, p. 44], проте з рівною ймовірністю можна висувати припущення про те, що герцог намагався таким «рицарським жестом» додатково зміцнити мораль своїх людей перед вирішальним зіткненням

У плані тактичних рішень битва при Гастінгсі має очевидні аналогії із битвою при Чівітате, оскільки обидві вирішив успіх армованої кінноти проти піших формацій, але про бойові техніки що стосувалися, ми

знаємо значно більше завдяки учаснику першої, Одо, єпископу (1036-1097) – брату Вільгельма Завойовника, котрий виступив меценатом килима з Байє, вишитого у середині 1080-их рр.

Саме на килимі з Байє уперше зустрічається зображення кушованого списа. Зброя та спорядження обидвох сторін, зафіксованих на гобеліні, ніби не є ультрасучасними на другу половину XI ст. – за винятком кольчужного прикриття ніг у деяких вершників, весь комплекс спорядження міститься на мініатюрах Родезької Біблії. Інформативна цінність гобелену полягає в тому, що він подає послідовну, цілісну демонстрацію як свіжих воєнно-технічних рішень, які протягом першої половини XI ст. були розроблені всередині корпорації *militis*, так і застосування нової тактики – таранного кінного бою із кушованим списом.

Зображення демонструє спустошливість таранної атаки на піші порядки. Незважаючи на запеклий спротив англосаксів, нормани вповні користуються перевагами вершників – ударною потужністю галопуючого коня, безпечною дистанцією, котру надає довгий кушований спис, високою позицією комбатанта в сідлі, що дозволяє завдавати ударів зверху донизу, від яких піхотинцю складно захиститися. Важлива деталь – це стать коней, під норманами переважно жеребці. Нормани активно використовували жеребців у якості бойових коней. На відміну від меринів та кобил, жеребці через запальну вдачу і природну агресивність, потребували неабиякої вправності від вершника, але і найкраще надавалися до бою. Сідла з високими луками, стремена, шпори дозволили вершнику певніше сидіти і краще контролювати коня, тому використання жеребця для тренування комбатанта стало можливим. В сцені загибелі короля Гарольда помітно як норманський вершник таранить власним жеребцем саксонського хускарла і як той падає збитий з ніг. Пішому англосаксу важко скоротити дистанцію, необхідну для ефективного ураження норманського вершника. Тому він обирає для своєї бойової сокири найуразливішу ціль – коня. На гобелені задемонстровано і перевагу клинкової зброї над древковою: на нижньому фрагменті помітно як відлітає англосаксонська сокира від держака, перерубаного норманським мечем. Крім таранного бою, джерело подає чи не весь арсенал способів застосування списа, придатних для вершника.

Проте Домінік Бартелемі слушно зауважив, що на гобелені з Байє: «представлено не кінний поєдинок і не турнір, де кіннота з'їжджається з кіннотою, але атака норманської кавалерії на спішену англосаксонську знать» [Бартелемі, 2012, с. 206]. Латинська «Пісня про битву під Гастінгсом» містить докладний опис поєдинку кінного норманського жонглера Тайлефера та пішого англійця, що передував битві.

«Тим часом, коли перед битвою усі завмерли, тортуровані страхом і трепетом від близької смерті в бою, жонглер, шляхетний своєю відважною душею, виїхав наперед з чисельного герцогського війська. Він покріпляв французьких мужів і страшив англійців, і бавився своїм мечем, високо його

підкидаючи. Певен англієць, який побачив самотнього мужаба який так віддалився від своїх численних сподвижників аби погратися з мечем, запалившись від того, як нехтує своїм життям рицар, вийшов вперед аби зустріти свою смерть. Як тільки англієць опинився у межах досяжності, жонглер пришпорив коня і гострим списом пробив англійця разом із щитом, а своїм мечем відрубав голову від нерухомого тіла. Обернувшись до своїх товаришів він показав їм свій трофей і таким чином посвідчив, що битва почалася їм на користь» [Carmen de Hastingae Proelio, 1996, р. 47].

«Пісня про Роланда», котру, якщо вірити повідомленнями XII ст. авторства Вільгельма Малмсберійського і Ордеріка Віталія, декламували нормани на битовому полі Гастінгсу, є першим текстовим джерелом, котрий подає точні описи таранного бою. Більшість авторитетів зійшлися на думці, що ця «пісня про діяння» була створена в середині XI ст., проте найдавніша редакція, що дійшла до нас, датується серединою XII ст., власне як і «Роман про Ру». Сюжет її обертається навколо поразки ар'єргарду Карла Великого на чолі із «префектом Бретонської марки Роландом *Hruodlandus Britannici limitis praefectus*» під час повернення із іспанського походу. Подія посвідчена джерельно, вона згадується під 778 р. у «Житті Карла Великого» авторства його придворного Ейнхарда (775 – 840). Франки, котрі розтягнули свої походні порядки аби пройти через Ронсенвальську ущелину, були атаковані і розбиті місцевими басками. Там поряд з Роландом загинув палатин Ансельм та придворний столярник Егхард. В короткому описі цієї події автор спеціально підкреслив важке озброєння (*armorum gravitas*) франків, котре зіграло фатальну роль у битві з легкоозброєними (*levitas armorum*) басками [Einhardi Vita Karoli Magni, 2005, р. 72].

Поль Зюмтор висловив припущення, що приводом повернення до цього сюжету і створення «пісні про діяння» про давно минулі часи була експедиція об'єднаних християнських сил у відповідь на вбивство короля Арагону. Поль Зюмтор зауважив, що її створення може бути пов'язане із походом в Північну Іспанію 1064 р. об'єднаного із французьких контингентів війська, що закінчилася взяттям м. Барбастро, щоправда тимчасовим. Ці, м'яко кажучи, скромні успіхи християнського війська, відновили інтерес франків до сюжетів про війни Каролінгів із маврами.

На досить скромному історичному матеріалі північно-французькі поети-жонглери сконструювали епічну картину про вірного і хороброго Карлового васала Роланда, для якого рицарська честь, вірність сеньйору і, що найголовніше, репутація непереможного бійця важливіша за власне життя і тактичну доцільність. Подібні літературні твори, поперше чітко віддзеркалювали ідеали воєнних еліт XII ст., а по-друге значно прислужилися до складання і поширення рицарської мілітарної етики. А крім того, «Пісня про Роланда», регулярно подає натуралістичні і чітко структуровані описи таранної кінної атаки кушованим списом, детальні настільки, що вони більше нагадують інструкції аніж поезію. Власне,

вона тиражує інструкцію. «Пришпорив свого коня і поїхав швидко /і ударив так як належить / Розколов щит і розпоров гобер / Пробив груди, злавав ребра / Цілий хребет вибив геть / Своїм списом вийняв тому душу / Ударив точно, так що його тіло злетіло / На повну довжину спису від коня і впало мертвим» [La Chanson de Roland].

В тексті описи таких поєдинків розташовані один за одним, причому їх порядок визначає статус учасників. Ясна справа, що комбатанти екіпіровані відповідно своєму статусу: у *гобери, добрі шоломи, міцні щити*, б'ються вони виключно рицарською зброєю – списками та мечами. Обидві описані в Пісні битви ніби розпадаються на низку індивідуальних зіткнень, проте в загальній композиції сюжету їх варто розуміти такими, що відбувалися одночасно, Автор мав на меті описати таранне зіткнення рицарських загонів, добре відоме шляхетним слухачам. Цей факт кореспондує з спостереженням Р. С. Смайла: «атака середньовічних вершників, насправді була сукупністю індивідуальних офензив, ефект залежав від того, чи вдасться учасникам разом зламати противника своєю вагою» [Smail 1994, р. 114].

«Пісня про Роланда» майже повністю ігнорує рядових комбатантів, він час від часу вказує їх загальне число, проте не звертає найменшої уваги на їх безпосередню роль у зіткненнях. Маємо справу з елітарним, так би мовити «рицарським», ракурсом спостереження битових реалій, при якому до нешляхетних бійців автору немає діла, якою б важливою не була їх роль у битві. Саме така нараційна конвенція дала можливість Бернарду Баграку сумніватися у пізнавальній цінності історичних джерел «рицарського кола». Проте специфічність конструкції битових описів, яку ми спостерігаємо у «Пісні про Роланда», не конче означає їх повний розрив з реальністю.

За спостереженням Роберта Бартлетта металеві обладунки перетворювали вершників на важких у буквальному сенсі слова. На повне спорядження могло йти до 30 кг заліза. У Середньовіччі, коли більшість сільськогосподарських знарядь залишалися дерев'яними, а ціна на промислові метали у десятки разів перевищувала ціну на зерно, рицарський бойовий обладунок був запаморочливою розкішшю. «Важкі кіннотники Середніх віків жили в добу зерна, а виглядали як люди доби металу» [Бартлетт 2007, с. 72–73]. Рицарське озброєння вимагало не лише коштовних матеріалів. Для його виробництва потрібно було чимало витратних матеріалів, часу, високотехнологічної, кваліфікованої праці. Ян Пірс доводив, що кування та інші операції, необхідні для виготовлення доброго меча, займали близько 200 робочих годин. Кольчуга, що складалася з клепанних кілець числом від кількох тисяч до кількох десятків тисяч штук, потребувала не менших зусиль [Pierce, 1986, р. 155].

Меч в XI ст. набув кардинально інших форм. Зміни в конструкції, що полягали у видовженні хрестовини і перетворенні на верша на монолітний диск, кулю, чи так званий «бразильський горіх», за висловом Еварта Окшотта, були спрямовані на

розширенні арсеналу бойових прийомів [Oakshott, 1991, р. 8]. Основна функціональна трансформація полягала в тому, що як кінцем хрестовини так і на вершмечі можна було завдати шокового удару, таким чином колоче-січна зброя перетворювалася на універсальну. Натомість, техніка володіння мечем в сідлі не мала великого простору для розвитку. Металевий захисний обладунок сковував рухи, необхідність контролювати коня обмежувала рицаря у фехтувальних прийомах. Найвірніший шлях до успіху це контроль над конем. «Можна навіть сказати що хороший вершник але слабкий фехтувальник мав би перевагу над противником який є добрим фехтувальником але посереднім вершником» [Anglo, 2000, р. 295].

Спис залишав більше простору для маневру в сідлі, проте потребував від останнього спеціальної конструкції. Уже на сідлах з мініатюри Родеської Біблії помітне значне підвищення передньої луки сідла, що дозволяло техніку удару *fautre* (*feltro* – латиною) – так про нього згадує хроніст Гілберт Монський. Домінік Бартеlemi, посилаючись на Клода

Гайе, пише про нього так. «*Fautre* – це передня частина ленчика сідла, якщо в момент атаки вперти в неї вток списа, він діяв як таран і удар виходив надзвичайно сильним, нерідко летальним» [Бартеlemi, 2012, с. 348–349]. Недоліком такого прийому була чимала небезпека для того, хто його завдавав – якщо підпруга не витримувала надмірних навантажень, вершник вилітав у повітря разом із сідлом. Тому коня необхідно було притримувати і таким чином гасити силу удару.

Килим з Байє містить чи не єдине зображення наслідків невдалого удару *fautre* – виконаного на занадто високій швидкості – бойовий кінь позбавлений і вершника і сідла перевертається через голову, а вершник падає разом із сідлом не випускаючи з рук списа. Тому, напевне, прийом не прижився – на малих швидкостях він був не особливо ефективним, на великих – небезпечним для вершника, що його завдавав. Так само непросто, було і точно прицілитися. Але в критичних ситуаціях ударом *feltro* користувалися як «останнім шансом», що власне і описано у Гілберта Монського.

Fig. 6. Relief from Angouleme Cathedral, Cathédrale Saint-Pierre, first quarter of 12th century.

«Пісня про Роланда» краще кореспондує не з гобеленом з Байє, але з першим іконографічним джерелом, що документує таранне зіткнення між вершниками, а саме з рельєфом з Ангулемського собору, датованим на 1120-ми рр. Аскетичний за формою, проте виразний і динамічний рельєф, наглядно демонструє злотованість тренуваних бійців, відчайдушність котрих впливає з відточеного професіоналізму. Розщеплений щит ураженого бійця, нога, що втратила стремено, похилена голова, розкинуті руки – наслідки таранного удару, коли на вістрі списа концентрується уся вага армованого вершника та бойового коня і енергія його руху на повному кар'єрі. Екіпування комбатантів до дрібниць відповідає аналогам норманських вершників на гобелені із Байє, помітна навіть прорізь у кольчuzі, звідки виглядає руків'я меча. Проте тут

вони зішлись в поєдинку, причому застосовують саме кушування списа, а не удар «*fautre*», помітний і на гобелені. Ефективність таранної атаки залежала від величини кута, котрий утворював перекинутий через шию коня кушований спис до лінії напрямку руху вершника. Чим менший був кут, тим потужніший виходив удар, проте збільшувалася ймовірність зіткнення з противником, але як правило мало фатальні наслідки для усіх [Anglo, 2000, р. 227–228]. Тому виконання описаних в піснях про діяння ударів, коли спис прошивав наскрізь противника через усі шари захисного обладунку, викидав того з сідла а також збивав з ніг його коня, передбачало філігранну точність маневру для зменшення кута і досягнення максимальної потужності удару.

Власне в цьому рельєфі дістав завершення мотив кінного поєдинку, прописаний у двох каталонських

Бібліях. Ця батальна композиція повинна знаменувати собою завершення процесу оформлення нових бойових технік в універсальну систему таранного бою, котра підходила як для війни так і для ритуалізованих актів збройного насильства у середовищі воєнних еліт. Як це демонструють візуальні джерела – франко-нормани зіграли у ньому ключову роль.

Висновки. Наявна джерельна база дозволяє віднести Родезьку та Ріполійську Біблію до пам'яток норманського кола, або ж принаймні спостерегти значні норманські впливи у зображенні зброї та її застосування. Власне цим пояснюються численні аналогії та паралелі у мотивах та деталях, цих

пам'яток із килимом з Байє. Ці джерела чітко і послідовно фіксують новації в озброєнні вершника та кінному бою, що з'явилися протягом XI ст. – стремена з довгими путлицями і сідло з високими луками, перші дозволяли вершнику випростати ноги і впертися нижньою частиною спини у задню луку другого, що надавало комбатанту значно надійнішої опори; мигдалевидний щит, котрий почали носити в бою не в руці, але на шийному ремені, що звільняло ліву руку комбатанта для точнішого керування конем; кушування списа і таранний удар ним. Роль франко-норманів у розповсюдженні цих прийомів у найвіддаленіші куточки «християнського світу» була вирішальною.

Список використаних джерел

- Adémar of Chabannes, 2000. *Chronicle in: The Normans in Europe*, [edited and translated by Elisabeth van Houts], Manchester and New York, p. 269-270.
- Anglo S., 2000. *The Martial Ars of Renaissance Europe*, New Haven & London, 384 p.
- Anna Comnena, 2000. *The Alexiad* [translated by Elizabeth A. S. Dawes], Ontario, 302 p.
- Aristizábal, L. V., 2007. Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018–1248 [Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy], 384 p.
- Aristizábal, L. V., 2008. Roger of Tosny's adventures in the County of Barcelona, *Nottingham Medieval Studies* LII (2008), p. 5-16.
- Bibliotheca Apostolica Vaticana (BAV) Vat.lat. 5729 Ripoll Bible.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (2) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (3) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Carmen de Hastingsae Proelio, 1996. *The Battle of Hastings : Sources and Interpretations [edited and Introduced by Stephen Morillo]*, Woodbridge, p. 45–54.
- La Chanson de Roland vers 1090, Bibliotheca Augustana. [online] https://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/11siecle/Roland/rol_ch02.html (date of access 21. 05. 2019)
- Cirlot, V., 1985. Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985, p. 35–43.
- Crouch, D., 2002. *The Normans. The History of a Dynasty*, London, 346 p.
- Douglas, D. C., 1964. *William the Conqueror: The Norman Impact Upon England*, Berkley & Los Angeles.
- Einhardi, Vita Karoli Magni / Эйнхард, Жизнь Карла Великого, 2005, Москва, 304 с.
- Flori, J., 1988. Encore l'usage de la lance... La technique du combat chevaleresque vers l'an 1100, *Cahiers de civilisation médiévale*, 31e année (n°123), Juillet -septembre 1988, p. 213–240.
- Flori, J., 1998. *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*, Paris, 308 p.
- Flori, J., 2016. *Richard Lvi srdce. Král a rytíř*, [Překlad: Dušan Špitálský], Praha, 476 s.
- France, J., 1999. *Western Warfare in the age of Crusades 1000 – 1300*, Cornell, 328 p.
- Gesta Willelmi ducis Normannorum et regis Anglorum, 1845, in *Scriptores Rerum Gestarum Willelmi Conquestoris*. [ed. Giles J. A.], London.
- Grotowski, P., 2011. Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843 – 1261), *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków, 496 s.
- Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Wiscardi, [text online], <https://www.thelatinlibrary.com/williamapulias.html> (date of access 24.11.2019).
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, London - New York, 320 p.
- Hoffmeyer, A. B., 1966. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius N V*, p. 1–194.
- L'Ystoire de li Normant et la chronique de Robert Viscart par Aimé, Moine du Mont-Cassin, 1835, Paris, 372 p.
- Nicolle, D., 1999. Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350, *Western Europe and Crusading States*, London, 636 p.
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge, 306 p.
- Peirce, I., 2002. *Sword of the Viking Age*, Woodbridge, 152 p.
- Pierce, I., 1986. The Knight, His Arm and Armour in the Eleventh and Twelfth Century, *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood (Papers from the first and second Strawberry Hill Conference)*, Woodbridge, p. 152–164.
- Smail, R. C., 1994. *Crusading Warfare 1097-1193, second edition with a bibliographical introduction by Christopher Marshall*, Cambridge, 276 p.
- Snorri Sturluson, 1964. *Heimskringla. History of the Kings of Norway* [Translated with Introduction and Notes by Lee M. Hollander], Austin TX, 854 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 388 p.
- The Art of Medieval Spain AD 500 –1200, 1993, New York, 358 p.
- The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, Pastan, E. C., White S. D., with Gilbert K., Woodbridge, 416 p.
- The Bayeux Tapestry: New Approaches Proceedings of a Conference at the British Museum, 2011 [Edited by Michael J. Lewis, Gale R. Owen-Crocker and Dan Terkla], Oxford and Oakville, 196 p.
- The History of the Norman People. Wace's Roman De Rou, 2004, [translated by Glyn S. Burgess], Woodbridge, 264 p.
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 302 p

- William of Apulia. *Gesta Roberti Wiscardi*, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> [date of access 29. 11. 2019]
- Zumthor, P., 1968. *Wilhelm Zdobywca*, Warszawa, 254 s.
- Бартелеми, Д., 2012. *Рыцарство. От древней Германии до Франции XII века*, Москва, 584 с.
- Бартлетт, Р., 2007. *Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950 – 1350 гг.*, Москва, 432 с.
- Дуглас, Д. Ч., 2003. *Норманны: от завоевания к достижениям 1050-1100 гг.*, Санкт-Петербург, 416 с.
- Зайбл, Ф., 2010. *Блиск і вбогість Середньовіччя*, Львів, 512 с.
- Рихер Реймский, 1997, *История* [пер. А. В. Тарасовой], Москва, 330 с.
- Saga o Nyale, 1973. [пер. с древнеисл. С. Канцельсона, В. Беркова, М. Стеблин-Каменского, О. Смирницкого и А. Корсуна] в *Исландские саги. Ирландский эпос. Библиотека всемирной литературы. Серия первая, Т. 8.*, Москва, с. 163–445.
- Saga ob Egile, 1999 [пер. со староисл. С. Масловой-Лашанской и В. В. Кошкина], Санкт-Петербург, 316 с.
- Флори, Ж., 2013. *Боэмунд Антиохийский. Рыцарь удачи*, Санкт-Петербург, 336 с.

Reference

- Adémar of Chabannes, 2000. *Chronicle in: The Normans in Europe*, [edited and translated by Elisabeth van Houts], Manchester and New York, p. 269–270.
- Anglo S., 2000. *The Martial Ars of Renaissance Europe*, New Haven & London, 384 p.
- Anna Comnena, 2000. *The Alexiad* [translated by Elizabeth A. S. Dawes], Ontario, 302 p.
- Aristizábal, L. V., 2007. Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018–1248 [Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy], 384 p.
- Aristizábal, L. V., 2008. Roger of Tosny's adventures in the County of Barcelona, *Nottingham Medieval Studies* LII (2008), p. 5–16.
- Bartelemi, D., 2012, *Rytsarstvo. Ot drevney Germanii do Frantsii XII veka* [Chivalry. From ancient Germany to France of the XII century], Moskva, 584 s. (in Russian).
- Bartlett, R., 2007, *Stanovlenie Evropyi. Ekspansiya, kolonizatsiya, izmeneniya v sfere kulturyi 950 – 1350 gg.* [The Formation of Europe. Expansion, colonization, changes in the sphere of culture 950 – 1350], Moskva, 432 s. (in Russian).
- Bibliotheca Apostolica Vaticana (BAV) Vat.lat. 5729 Ripoll Bible.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (2) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (3) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Carmen de Hastings Proelio, 1996. *The Battle of Hastings : Sources and Interpretations [edited and Introduced by Stephen Morillo]*, Woodbridge, p. 45–54.
- Cirlot, V., 1985. Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985, p. 35–43.
- Crouch, D., 2002. *The Normans. The History of a Dynasty*, London, 346 p.
- Douglas, D. C., 1964. *William the Conqueror: The Norman Impact Upon England*, Berkley & Los Angeles.
- Duglas, D. Ch., 2003, *Normanni: ot zavoevaniya k dostizheniyam 1050 – 1100 rr.* [Normans: from conquest to achievements of 1050 – 1100], Sankt-Peterburg, 416 s. (in Russian).
- Einhardi, *Vita Karoli Magni / Jejnhard, Zhizn' Karla Velikogo* [The Life of Charlemagne], 2005, Moskva, 304 s.
- Flori, J., 1988. Encore l'usage de la lance... La technique du combat chevaleresque vers l'an 1100, *Cahiers de civilization médiévale*, 31e année (n°123), Juillet -septembre 1988, p. 213–240.
- Flori, J., 1998. *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*, Paris, 308 p.
- Flori, J., 2016. *Richard Lvi srdce. Král a rytíř*, [Překlad: Dušan Špitálský], Praha, 476 s.
- Flori, Zh., 2013, *Boemund Antiohiyskiy. Rytsar udachi* [Bohemund of Antioch. Knight of Fortune], Sankt-Peterburg, 336 s. (in Russian).
- France, J., 1999. *Western Warfare in the age of Crusades 1000 – 1300*, Cornell, 328 p.
- Gesta Willelmi ducis Normannorum et regis Anglorum, 1845, in *Scriptores Rerum Gestarum Willelmi Conquestoris. [ed. Giles J. A.]*, London.
- Grotowski, P., 2011. Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843 – 1261), *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków, 496 s.
- Guillelmus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*, [text online], <https://www.thelatinlibrary.com/williamapulia.html> (date of access 24.11.2019).
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West*, 450–900, London - New York, 320 p.
- Hoffmeyer, A. B., 1966. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius N V*, p. 1–194.
- La Chanson de Roland vers 1090, Bibliotheca Augustana. [online] https://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/11siecle/Roland/rol_ch02.html (date of access 21. 05. 2019)
- L'Ystoire de li Normant et la chronique de Robert Viscart par Aimé, Moine du Mont-Cassin, 1835, Paris, 372 p.
- Nicolle, D., 1999. Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350, Western Europe and Crusading States, London, 636 p.
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge, 306 p.
- Peirce, I., 2002. *Sword of the Viking Age*, Woodbridge, 152 p.
- Pierce, I., 1986. The Knight, His Arm and Armour in the Eleventh and Twelfth Century, *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood (Papers from the first and second Strawberry Hill Conference)*, Woodbridge, p. 152–164.
- Riher Reymyskiy, 1997, *Istoriya* [History] [per. A. V. Tarasovoy], Moskva, 330 s.
- Saga o Nyale [The Saga of Nyala.], 1973, [per. s drevneisl. S. Kantselona, V. Berkova, M. Steblin-Kamenskogo, O. Smiritskogo i A. Korsuna] v *Islandskie sagi. Irlandskiy epos. Biblioteka vseмирnoy literaturyi. Seriya pervaya, T. 8.*, Moskva, c. 163–445. (in Russian).
- Saga ob Egile [The Saga of Egil], 1999, [per. so staroisl. S. Maslovoy-Lashanskoy i V. V. Koshkina], Sankt-Peterburg, 316 c. (in Russian).

- Smail, R. C., 1994. *Crusading Warfare 1097-1193, second edition with a bibliographical introduction by Christopher Marshall*, Cambridge, 276 p.
- Snorri Sturluson, 1964. *Heimskringla. History of the Kings of Norway* [Translated with Introduction and Notes by Lee M. Hollander], Austin TX, 854 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 388 p.
- The Art of Medieval Spain AD 500 –1200, 1993, New York, 358 p.
- The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, Pastan, E. C., White S. D., with Gilbert K., Woodbridge, 416 p.
- The Bayeux Tapestry: New Approaches Proceedings of a Conference at the British Museum, 2011 [Edited by Michael J. Lewis, Gale R. Owen-Crocker and Dan Terkla], Oxford and Oakville, 196 p.
- The History of the Norman People. Wace's Roman De Rou, 2004, [translated by Glyn S. Burgess], Woodbridge, 264 p.
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 302 p
- William of Apulia. *Gesta Roberti Wiscardi*, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> [date of access 29. 11. 2019]
- Zaybdt, F., 2010. *Blisk i vbogist Serednovichchya* [The Shine and Poverty of the Middle Ages], Lviv, 512 s. (in Ukrainian).
- Zumthor, P., 1968. *Wilhelm Zdobywca*, Warszawa, 254 s.

SUMMARY

THE FRANCO-NORMAN CAVALRY IN 11th – BEGINNING 12th CENTURIES AND ORIGIN OF MOUNTED SHOCK COMBAT AS IT CONCERNS IN VISUAL SOURCES

Wolodymyr Hucul

Candidate of History, Docent of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies
SHEE «Uzhhorod National University»

The article deals with the complex of visual sources of the XI - the beginning of the XII century, connected with the Franco-Norman armored cavalry. Namely, miniatures of the Roda Bible and the Ripoli Bible Bibles (both of North Catalan origin related to the scripture of St. Peter's Monastery in Ripol), the so-called the Bayeux Tapestry (72 meters long, made in the last third) XI century depicting the prehistory and the course of the Norman conquest of England with special emphasis on the Battle of Hastings (1066), as well as reliefs of the facade of St. Peter's Cathedral in Angouleme. The article analyzes the weapons and equipment depicted, the military practices for their use in battle, and also traces the dynamics of their changes, recorded by visual sources. These sources clearly and consistently capture the innovations in rider and equestrian weapons that emerged during the XI century - stirrups with long bows and a saddle with high bows, the first allowed the rider to straighten his legs and rest his lower back in the back bow of the second, which gave the combatant much more reliable support; an almond-shaped shield, which began to be worn not in the hand but in the neck strap, which released the left hand of the combatant for more precise control of the horse; biting the spear and ramming it. The role of the Franco-Normans in the dissemination of these techniques to the remotest corners of the "Christian world" was crucial. The integration of the Norman elites into the Frankish cultural space developed their fighting practices. As Matthew Strickland observed, during the X-XXI centuries. there was a shift from Viking fighting traditions based on the use of warships to Frankish ones, the basis of which was the use of fighting horses. While raising and keeping fighting horses in proper form is extremely painstaking and costly, there is not enough enthusiasm, even monarchy, to grow their livestock. From the beginning of the XI century. historians of economic and demographic processes record a powerful economic and industrial boom in the medieval West. From the beginning of the XI century. the Norman dukes had sufficient economic power and military involvement to implement effective, but expensive military and technological innovations, such as heavy cavalry.

Keywords: Franko-Normans, armored cavalry, chivalric arms and armor, mounted shock combat.